

הקדמה

הרשב"ם (בראשית לו, ב) מספר על סבו, רש"י, שרצה לכתוב עוד פירוש לתורה לפי "הפשטות המתחדשים בכל יום". ואכן, אנחנו רואים שיש עשרות ואפילו מאות פרשנים על התורה. כל פרשן מעשיר אותנו ועוזר לנו להבין את כוונת הקב"ה טוב יותר, אבל לפעמים יש פסוק ש"מתקיל" את הפרשנים. באחד מפסוקים אלה נעסוק במאמר זה.

בספר בראשית (ה, א) נאמר:

זֶה סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם בְּיוֹם בְּרָא אֱלֹקִים אָדָם בְּדִמוֹת אֱלֹקִים עָשָׂה אֹתוֹ.

רש"י על אתר כותב: "זו היא ספירת תולדות אדם, ומדרשי אגדה יש רביס". במאמר זה נסביר כמה מן הפירושים השונים לפסוק.¹

'זה ספר תולדות אדם' - ספר ממש

במסכת שמחות דרבי חייא (ד, א) נאמר:

אחד רשעים ואחד צדיקים נכתבין בפני עצמן, שנאמר ימחו מספר חיים ועם צדיקים אל יכתבו. רבי אומר שני ספרים הם, אחד של צדיקים ואחד של רשעים, שנאמר דינא יתיב וספרין פתיחו, ויש אומרים ספר אחד, שנאמר זה ספר תולדות אדם.

כלומר הפסוק מתייחס לספר של הקב"ה שבו נרשמות פעולות בני האדם, והוא מחולק לשני ספרים - ספר רשעים וספר צדיקים. הדבר מזכיר את יום הכיפורים, שבו אנחנו מתחננים להיכתב בספרים השונים - החיים, הפרנסה וכו'.

התייחסות נוספת לספר ממש מופיעה בבראשית רבה (כד, ג):

בר קפרא פתח ימחו מספר חיים ועם צדיקים אל יכתבו, ימחו מספר חיים, מספר תולדות של מטה, ועם צדיקים אל יכתבו מספר תולדות של מעלה, תני בר קפרא בכל מקום שנאמר חי, צדיק, ארפכשד חי שלח חי, דבר אחר ימחו מספר חיים, מספר תולדות של אדם.

¹ כמובן שלא ניתן להתייחס לכל הפירושים, לכן נביא את הראשונים והאחרונים המרכזיים.

כלומר ספר תולדות האדם הוא ספר היסטוריה, גם בעולם זה וגם בעולם הבא, שממנו יימחקו כל שמות הרשעים. הדבר מזכיר את הנאמר בספר דברים (כט, יט): "וּמַחָה ה' אֶת שְׁמוֹ מִפֶּתַח הַשָּׁמַיִם".

בהמשך המדרש בבראשית רבה (שם ד) מתואר ספר שכתובות בו כל הנשמות שעתידות להיברא, ושכולן ייבראו לפני ביאת המשיח:

רבי תנחום בר חייה ואמרי ליה בשם רבנן לעולם אין מלך המשיח בא עד שיבראו כל הנשמות שעלו במחשבה להבראות, ואלו הן הנשמות האמורות בספרו של אדם.

לפי הרמב"ן, לעומת זאת, הספר המדובר בפסוק זוהי התורה:

ולפי דעתי ירמוז לכל התורה, כי כל התורה כולה ספר תולדות אדם, על כן אמר בכאן "ספר" ולא אמר "ואלה תולדות אדם", כאשר יאמר בשאר מקומות ואלה תולדות ישמעאל, ואלה תולדות יצחק, וכן כולן.

רבינו בחיי, לאחר שמביא את פירוש הרמב"ן, מוסיף שיספר' מדבר על החכמה המועברת בין הדורות - התורה, שהיא עיקר תולדות האדם:

ויתכן לומר במלת ספר שהיא החכמה, והוא מלשון: "ספר וספור" הנזכר בספר יצירה, שהם שמות אל החכמה העליונה. ויגיד הכתוב "זה ספר", שהיתה החכמה ראויה שתהיה תולדותיו של אדם, כי אין בניו של אדם הגופיים תולדותיו העקריים, כי אם ספר החכמה, שהרי אפשר לעולם שיתיישב על ידי אחרים... ובאר הכתוב עוד, כי ספר זה שהוא החכמה ראוי הוא שיתיחס אל האדם, לפי ש"בדמות אלקים עשה אותו", ואימתי עשה אותו "ביום ברא אלקים אדם", והבן זה למה הוצרך להזכיר "אדם" שני פעמים.

היכלי יקר' מביא את דברי הרמב"ן ורבינו בחיי, ואחר כך מסביר שמדובר בספר שבו נכתבו כל מעלות האדם שנברא עם מעלות אלוקות:

ולי נראה שספר זה קאי על מה שנאמר ביום ברוא אלקים אדם בדמות אלקים עשה אותו. כי ביום שנברא אדם הראשון היה שלם ביצירה בכל המעלות האנושיות והיה משולל מכל מום וחסרון. **כאומן הכותב על ספר כל הדברים שהוא צריך למלאכתו כך כתב הקדוש ברוך הוא על ספר כל המעלות שהיו באדם עד אשר מצדם היה בדמות אלקים, כדי ללמוד לדורות איך בחטאם גמלו רעה לנפשם שהיו כל הדורות הלוך וחסור מן אותן השלימיות כמו שנאמר גלמי ראו**

עיניך ועל ספרך כולם יכתבו ימים יוצרו ולא אחד בהם ופסוק זה דרשו חז"ל על יצירתו של אדם הראשון, ולפי דרכם אומר אני שכך פירושו גלמי ראו עיניך שהיה נראה טוב בעיני הקדוש ברוך הוא ועל ספרך כולם יכתבו זה ספר תולדות אדם אשר עליו כתובים כל המעלות האנושיות אשר כללם הכתוב באומרו בדמות אלקים ברא אותו. אמנם ימים יוצרו ולא אחד בהם שיבואו הימים אשר לא יהיה בנולדים אפילו אחד מכל המעלות ההם כי ילכו הלוך וחסור מן אותו שלימות לפיכך מה יקרו רעידך אל אותן שהם ריעים למקום ברוך הוא והמה בדמות אלקים, יקרים המה בעיני כי אינן בנמצא.

המשותף לכל הפירושים הנ"ל הוא שמפרשים את הפסוק כמשמעו - ספר ממש. אמנם השלושה הראשונים מתייחסים לספר כמשהו שבו רשומים בני האדם, ויכול לייצג תהליך - האדם מתחיל כנשמה שרשומה בספר, ובמשך חייו, לפי המעשים שלו, רושמים אותו בספר החיים או שמוחים את שמו - את ההמשכיות שלו. היכלי יקר' מזהה תהליך הפוך, של שחיקה וירידת המעלות האלוניות באדם. הרמב"ן ורבינו בחיי מתייחסים לספר כספר התורה - המצוות.

'ספר תולדות אדם' - הוראה מוסרית/חינוכית

מכמה מקורות נראה שמדובר בהוראה מוסרית, שצריך לראות כל אדם כעולם ומלואו ולהתייחס אליו בהתאם. כך מופיע באבות דרבי נתן (נוסחה א פרק לא):

רבי נחמיה אומר מנין שאדם אחד שקול כנגד כל מעשה בראשית שנאמר 'זה ספר תולדות אדם', ולהלן הוא אומר 'אלה תולדות השמים והארץ בהבראם'. מה להלן בריאה ועשייה אף כאן בריאה ועשייה. מלמד שהראהו הקדוש ברוך הוא כל הדורות שעתידין לצאת ממנו כאלו הם עומדין ומשחקין לפניו.

דברי ר' נחמיה, שאדם אחד שקול כנגד כל מעשה בראשית, מזכירים את דברי הירושלמי (סנהדרין פ"ד ה"ט): "וכל המקיים נפש אחת מעלין עליו כאילו קיים עולם מלא".²

עוד מופיע בירושלמי בנדרים (פ"ט ה"ד):

ואהבת לרעך כמוך. רבי עקיבה אומר זהו כלל גדול בתורה. בן עזאי אומר זה ספר תולדות אדם זה כלל גדול מזה.

² זוהי הגירסה בירושלמי ובכתב יד קאופמן ופרמה. בבבלי ובשאר כתבי היד נוספה המילה 'מישראל' אחרי 'נפש אחת'.

ומבאר ב'תורת משה' (בראשית ה, א) :

ר' עקיבא היה בן גרים אמר ואהבת לרעך כמוך הוא כלל גדול בתורה ודי לו בזה, אבל לבני ישראל לא די בזה כלל אלא להדבק בדרכיו יתברך שמו ולהדמות לו מה הוא מטיב ואוהב למקבלי הטובות ממנו גם אנחנו נאהב את הגרים הצריכין לטובתינו, וזהו בצלם אלקים ברא את האדם ברא אותו וחייב להתדמות לו על כן אמר בן עזאי שהוא כלל גדול יותר ממנו.

כלומר "ואהבת לרעך כמוך" זהו צו אוניברסלי שחל על כל העולם. אולם "זה ספר תולדות האדם" הוא צו מיוחד לישראל - להידמות לאלוקים ולהידבק בדרכיו. פירושים נוספים מופיעים על הפסוק עצמו, ביניהם היכלי יקר' על הפסוק (פירוש שני) :

דבר אחר, שיאמר כל זה על הבחירה האנושית כי הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים וכולם מעשה האדם שנקראו תולדות וקורות, דומה כאילו הקדוש ברוך הוא מולידן כי הכל מאתו יתברך, החכמה והעושר והגבורה ואורך ימים, **אמנם זה ספר, דהיינו המעשים טובים אשר מקורם מתוך הספר הם תולדות אדם.** מתייחסים אחר האדם ואין להקב"ה חלק בהם כי מסר הקדוש ברוך הוא כל מעשה האדם בידו, ולא הי' פעל כל זאת ונעשה האדם בעל בחירה... מה הקדוש ברוך הוא שליט על כל מעשיו כך האדם שליט בכל מעשיו ומזה הצד הוא בדמות אלקים.

היכלי יקר' מסביר שהפסוק אומר שיש לנו בחירה חופשית, ורומז לצורך שלנו לבחור בתורה ובטוב.

פרשן נוסף המבין שזוהי הוראה מוסרית הוא הרש"ר הירש (בראשית ה, א) :

נמצא זה פירוש הפסוק : זה ספר המאורעות הינו "תולדות אדם". כל ההיסטוריה האנושית על מעלותיה ומורדותיה, כל התופעות הרבגוניות של ההיסטוריה האנושית, כולן מצטרפות לכלל אחד ; מחשבה אחת חיה ומתגשמת בהן ; כולן, על כל ניגודיהן, אינן אלא תולדות של אדם, שנברא בדמות אלקים. אין האדם ראוי להיקרא "אדם", אם כל זה לא יכול להתפתח ממנו. אם נדרש מן האדם, בזכות חירותו, להיות יותר מן המלאכים, יש לתת לו את האפשרות בכח חירותו להיות גרוע מן השטן, אם לדבר בלשון בני אדם. אפשרות הירידה עד לדיוטא התחתונה היתה צפויה מראש באדם. אל יעלה על הדעת, שמלאכת הי' לא עלתה יפה. כל התופעות האלה אינן אלא "תולדות אדם", שהתפתחו ממושג האדם. על פי זה נבין את דברי חכמינו : "ר' עקיבא אומר, ואהבת לרעך כמוך, זה כלל גדול

בתורה". אכן, לאמתו של דבר יש רק עבירה אחת: האנוכיות. משנשתחרר האדם מן האנוכיות, וחברו חביב עליו כגופו, יכול הוא למלא את כל תפקידיו ולקיים את כל המצוות. ואילו בן עזאי אומר: "זה ספר תולדות אדם, זה כלל גדול מזה". פסוק זה מביע את אחדות המין האנושי. הגדול שבפושעים, הדיוטא התחתונה של ההשחתה, הכל כתוב בספר ה' וכלול ב"תולדות אדם"; הכל התפתח מאדם אחד, שנברא בדמות אלקים. "תולדת" - בכתב חסר: אפילו תולדות אדם לוקות בחסר, עדיין הן "תולדות אדם"!

הרש"ר הירש טוען שהאדם נברא עם פוטנציאל להגיע גבוה מהמלאכים - ולרדת נמוך מהשטן. מהות האדם היא האפשרות למצות את שני הכיוונים של הפוטנציאל הזה, ותולדות האדם הן כלל הפעולות של האנושות - בין אם הן טובות ובין אם לא. פירוש זה נראה כשילוב של שני פירושי ה'כלי יקר', אך הרש"ר הירש מוסיף מפתח לפעולות - האנוכיות. ברגע שהאדם משתחרר מהאנוכיות הוא יכול למלא את תפקידו - להגיע גבוה.

הפרשן האחרון על הפסוק בגישתנו הוא ה'משך חכמה' (בראשית ה, א):

הענין כי החסיד הדבוק לה' יתברך באמת ובלי מסך מבדיל, יבטלו ממנו כל הדמיונים החומרניים והטבעיים, ובלי יבדילו בין צורה ליוצרה. הנה כל הנבראים והמציאות וההשגה בכללה, הוא שפע נשפע מזוהר רצונו יתברך בלי הפסק, והמה אורות מאירים מההשגחה כל רגע, ומזה ימלאון חדרי נפשו. כי זה המציאות וההנהגה וההשגחה המה כבוד הבורא, מהם יושג ה' יתברך, ועל ידם יחזה להבורא ראייה מושכלת, וזה התפעלויות נפשו באמת. אבל מרוב תדירותם וההרגל אשר הורגלו בהם בני אדם הפשוטים, לא יתבוננו אל מעשה ה' זולת כאשר הבורא יתברך שמו משנה ההנהגה התדירית, ועושה לזמן לא כביר הנהגה חדשה [כי הנס לא יתמיד, כי אם יתמיד הוא שב לטבע, ומתחייב שינוי רצון חלילה, דברי רמב"ם].

ה'משך חכמה' טוען שהפסוק מלמד שצריך להיות צדיקים. הוא גם אומר שהאנשים הפשוטים לא מתבוננים בבורא מספיק ומבדילים בין פעולות הבורא לבורא.

אם כן, ראינו שהפסוק נותן הוראה מוסרית לאדם להתייחס לכל אדם בכבוד ובאהבה ולבחור בדרכים טובות, שהרי בסופו של דבר כולנו נבראנו בצלם אלוקים. בנוסף, הרש"ר הירש הוסיף שאל לנו להיות אנוכיים.

'זה ספר תולדות אדם' - נבואה לאדם הראשון

בעיון בעוד כמה מקורות נראה שהפסוק הוא סוג של נבואה לאדם הראשון. הנבואה הזו שמה את האדם הראשון במרכז.

הגמרא בעבודה זרה (ה' ע"א) אומרת:

והאמר ריש לקיש, מאי דכתיב: זה ספר תולדות אדם? וכי ספר היה לו לאדם הראשון? מלמד שהראה לו הקדוש ברוך הוא לאדם הראשון דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו, דור דור ופרנסיו, כיון שהגיע לדורו של ר' עקיבא, שמח בתורתו ונתעצב במיתתו.

ריש לקיש מסביר את הרקע לפסוק - הקב"ה מראה לאדם הראשון את הדורות העתידיים. אדם הראשון מבין שבכל דור יהיו דרשנים של תורה, ושמח בדורו של רבי עקיבא - זה מראה על המשכיות התורה ופירושה, ומעיד על ר' עקיבא כאחד מגדולי התורה.

פירוש נוסף בגישה הזו מובא במדרש אבות דרבי נתן (נוסחה ב פרק ח):

וכן הוא אומר 'אחור וקדם צרתני', מלמד כשברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון היה מוטל גולם מסוף העולם ועד סופו שנאמר 'גלמי ראו עיניך'. יכול שלא ראיתם עד שתשימנו גולם שנאמר 'ועל ספרך כולם יכתבו' איזה ספר זה ספרו של אדם הראשון שנאמר 'זה ספר תולדות אדם'.

המדרש מציע הסבר 'פיזי' שמעיד על בריאתו של אדם הראשון כסוג של גולם שסובב את העולם. זו כנראה מטאפורה כלשהי לשליטתו של האדם באותו זמן על העולם.

ישנו מדרש נוסף המביא פירוש זה (בראשית רבה כד, ו):

אמר ר' יהודה ב"ר סימון **ראוי היה אדם הראשון שתנתן תורה על ידו**, מאי טעמא זה ספר תולדות אדם, אמר הקדוש ברוך הוא יציר כפי ואיני נותנה לו, חזר הקדוש ברוך הוא ואמר לו ומה עכשיו שש מצות נתתי לו ולא היה יוכל לעמוד בהן והיאך אני נותן לו תרי"ג מצות, רמ"ח מצות עשה ושס"ה מצות לא תעשה, "ויאמר לאדם", לא לאדם אני נותן כי אם לבניו שנאמר זה ספר תולדות אדם, אמר ר' יעקב דכפר חנין ראוי היה אדם הראשון שיעמדו ממנו י"ב שבטים מאי טעמיה ז"ה ספר תולדות אדם, אמר הקדוש ברוך הוא ב' בניי נתתי לו ועמד אחד והרג את חבירו, והיאך אני נותן לו י"ב שבטים, ויאמר לאדם, לא לאדם אני נותן אלא לבניו שנאמר זה ספר תולדות אדם מנין ז"ה ז' שבעה ה' חמשה הרי י"ב.

המדרש מגיע למסקנה שלפי הפסוק אדם הראשון היה אמור לקבל את התורה ולהוציא את שנים עשר השבטים. זה לא יצא לפועל בגלל שהוא לא הצליח לעמוד בשש מצוות, ולא הצליח לגדל שני בנים.

ראינו כאן גישה חדשה שמתייחסת למיקום של הפסוק בחומש, גישה אשר שמה את האדם כמרכז הסיפור. יש כאן בעצם שלושה סיפורים שונים על האדם הראשון והשפעתו על העולם.

"זה ספר תולדות אדם" - כותרת להמשך הפסוקים

הרבה מפרשני התנ"ך ראו את הפסוק ככותרת להמשך הפסוקים, בעצם רישום של המשך הדורות. וכך כותב 'אבן עזרא' על אתר:

הבנים ובני בנים שהוליד, רק הוא לא הולידוהו אב ואם. רק בדמות אלקים נעשה. ומה טעם להזכיר ויולד בדמותו כצלמו, שנתן בו השם כח תולדות להוציא דמותו עד שידמה מעשהו לעליון. ולא הזכיר כן על קין והבל, גם לא הזכיר כמה שנים חיה קין וכן כמה שנים היה כשהוליד בנו חנוך, בעבור שנמחה שם הבל גם קין במבול. והזכיר הריגת קין להראות צדקת השם. ואם האריך אפו הענישו בסוף כטעם ונקה לא ינקה.

ה'אבן עזרא' (ואיתו עוד מפרשים כמו תרגום יונתן, הרד"ק, החזקוני, התולדות יצחק³ והספורנו) מציג את הפסוק ככותרת להמשך הפרק - רישום תולדות האדם הראשון וכל הדורות עד לנח.

גישת ר' גדליהו נדל

ר' גדליהו נדל (מובא בספרו של הרב שילת, 'לתורתו של רבי גדליהו נדל')⁴ פורס תיאוריה לגבי סדרות של צאצאים שמתחילות מהיום השישי של הבריאה, בו נברא האדם הראשון - שזוהי בעצם תחילת האנושות, עד אדם - אבי שת. הרב נדל מציג פה טענה מהפכנית, וממשיך בכך שרק מהפסוק "זה ספר תולדות האדם" מתחילה ספירת השנים המקובלת בידינו. הרב נדל טוען שימי הבריאה, והאדם שנברא ביום השישי, כולם פרה-היסטוריה, עד הפסוק שלנו.

³ משלב בין גישת הרמב"ן והאבן עזרא.

⁴ הספר כרגע נמצא במתכונת ממוחשבת בעיקר, ולא הוצא לאור כיוון ש"הוצאתו לאור עוררה את רוגזם של גורמים שונים... שהיו חפצים בעיוות דמותו של הרב גדליהו" (מתוך ההקדמה לספר).

סיכום

ראינו במאמר זה את הגישות השונות לפירוש הפסוק "זה ספר תולדות אדם ביום ברא אלקים אדם בדמות אלקים עשה אתו". בגישה הראשונה ראינו התייחסות בעיקר לחלק הראשון של הפסוק - החלק של הספר. הגישה הזאת מביאה שיש ספר עם כל הנשמות, שמחלק אותן לצדיקות ורשעות. אפשרות נוספת היא שמדובר על התורה והחכמה. הגישה השנייה רואה את הפסוק כהוראה מוסרית אשר מלמדת אותנו שצריך להתייחס לכל אדם בכבוד - מכיוון שכל אדם נברא בצלם. הגישה השלישית התייחסה יותר לפסוק בהקשר של האדם הראשון, והציגה דרכים שונות של השפעתו של האדם הראשון על הסביבה והמשך הדורות. לבסוף ראינו את הגישה המוסתרת של ר' גדליהו נדל, שסוברת שהפסוק הזה מסמל את סוף הפרה-היסטוריה ותחילת ספירת הזמנים.